

УДК 364.42:355.292

***НЕДЕРЖАВНІ ФОРМИ ПІДТРИМКИ ІНВАЛІДІВ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В УРСР УПРОДОВЖ 1941 – 1950 рр.**

Галина ГОРДІЄНКО

*Стаття опублікована в часописі «Київська старовина. – 2012. – №3.
– 167 с. – С.60 – 68».*

Війна СРСР з нацистською Німеччиною залишила по собі не тільки тисячі братських могил, руйнацію, розорення, але й мільйони покалічених військових. Так, тільки визнаних лікарсько-трудовами експертними комісіями і взятими на облік органами соціального забезпечення (соцзабезами) в країні налічувалося 2 млн. 576 тис. інвалідів Вітчизняної війни¹. З них в УРСР станом на 16 вересня 1946 р. перебувало 628 тис. осіб². Партійно-урядове керівництво СРСР та УРСР вживало заходів задля удосконалення системи соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків. Упродовж війни й після її переможного завершення інвалідам війни з державного бюджету сплачувалась пенсія. Крім цього, органами соціального забезпечення було створено і активно задіяно механізм працевлаштування покалічених фронтовиків. Для самотніх та важко травмованих фронтовиків створювались спеціальні установи – інтернати для інвалідів Вітчизняної війни. Держава опікувалась протезуванням, медичною реабілітацією військовиків. Щоб полегшити становище інвалідів війни державою гарантувалися певні пільги в оподаткуванні, при отриманні житла, будівництві тощо. Але окрім названих підрозділів, які безпосередньо опікувались фронтовиками, були й інші установи, які прямо, чи опосередковано їх допомагали. Головна відмінність між першими і другими полягала в тому, що перші фінансувались з державного бюджету, тобто були державними установами, а інші, хоча й перебували під контролем держави, мали інші фінансові джерела, а звідси й відповідну автономію функціонування.

До недержавних форм опіки над інвалідами Вітчизняної війни ми відносимо каси взаємної допомоги пенсіонерів (КВДП). КВДП функціонували під егідою органів соціального забезпечення. Надавали допомогу інвалідам-фронтовикам також каси громадської взаємодопомоги колгоспів (КВДК), які теж знаходились у полі зору соцзабездів. Підтримували інвалідів війни кооперація інвалідів і каси взаємного страхування кооперації інвалідів. Держава стимулювала керівництво підприємств, колгоспів, радгоспів, організацій і установ надавати допомогу покаліченим військовим шляхом шефської допомоги.

Однак проблеми інвалідів війни були настільки важкими і чисельними, що вся система соціального забезпечення не справлялася з ними. Зайвим підтвердженням цього стали поширені в післявоєнний період явища несанкціонованої торгівлі інвалідів-фронтовиків на базарах і жебрацтво. Спираючись на джерела, спробуємо дати стислий аналіз вказаним формам соціальної підтримки ветеранів.

Каси взаємної допомоги пенсіонерів функціонували в Україні задовго до війни і отримали повноцінне юридичне унормування. Згідно зі статутом КВДП, ці установи створювалися в районах і містах, де кількість пенсіонерів перевищувала 50 осіб. Завдання КВДП полягало в тому, щоб сприяти пенсіонерам соцзабездів у направленні їх на роботу, а їх дітей у дитячі установи. КВДП мали право опікуватися колективним та індивідуальним городництвом пенсіонерів, у тому числі й інвалідів Вітчизняної війни. Найвагомішою формою діяльності КВДП, очевидно можна назвати організацію майстерень з пошиття і ремонту взуття, одягу, а також виробництва і ремонту господарсько-побутового інвентарю. КВДП могли проводити поточний ремонт квартир і здійснювати доставку палива пенсіонерам додому. Крім цього, каси мали право надавати своїм членам юридичну допомогу, сприяти направленню їх на санаторно-курортне лікування. Звичайно ж, важко уявити КВДП без основної діяльності – надання своїм членам безпроцентних довготермінових і короткотермінових

позик і допомог. Каси опікувались і доступом своїх членів до культурного відпочинку. КВДП мали право організовувати своїм членам гуртки, лекції, бесіди, екскурсії, концерти відвідування театрів тощо. Війна зруйнувала систему КВДП в УРСР.

У 1946 р. у шести областях УРСР (Дніпропетровській, Харківській, Полтавській, Житомирській, Чернігівській, Сумській) і Києві фахівцям МСЗ вдалось організувати 94 каси взаємної допомоги пенсіонерів, які об'єднували 41,2 тис. членів, або 16 % всіх, хто перебував на обліку в соцзабезах. Але й цій, прямо скажемо, мізерній кількості КВДП вдалося зробити немало. Вказані КВДП заснували і опікувалися 302 майстернями з пошиття і ремонту одягу та взуття. Майстерні надали робоче місце 1263 робітникам, у тому числі й інвалідам Вітчизняної війни – членам КВДП. Обороти цих майстерень за 1946 р. сягнув 14,8 млн. крб. Завдяки порівняно успішній господарській діяльності чистий прибуток майстерень КВДП у 1946 р. склав 2,7 млн. крб. З цієї суми 2,1 млн. крб. як матеріальна допомога надійшла 8,1 тис. пенсіонерам, що становило 19% всіх членів КВДП по УРСР. Особливо успішно КВДП діяли на Дніпропетровщині. Тут обсяг обороту за 1946 р. склав 10 млн. крб., а прибуток – 1,5 млн. крб. З цієї суми половина членів дніпропетровських КВДП отримали матеріальну одноразову допомогу сумою 856 тис. крб.³

У наступному році чисельність КВДП значно зросла і сягнула цифри 242. Відповідно, зросла й кількість майстерень, з 302 до 721. Все більшою ставала кількість робітників майстерень КВДП. Влітку 1947 р. в майстернях кас працювало 2171 чол. За I півріччя 1947 р. оборот майстерень при склав 15,7 млн. крб. Прибуток також виріс і сягнув 5,4 млн. крб. З цих доходів 2,7 млн. крб. керівництво КВДП витратило на допомоги членам кас. 8100 пенсіонерів, серед яких було немало інвалідів Вітчизняної війни, отримали різноманітні види допомог.

Крім Дніпропетровщини, найкраще справу КВДП соцзабези поставили в Харківській, Львівській, Ворошиловградській та Чернігівській областях.

Значно відставали від передових областей Одещина, Вінниччина, Кіровоградщина, Херсонщина, Миколаївщина і навіть Київ.

Поряд із здобутками КВДП у цей складний період мали місце й численні недоліки. Фахівці з Міністерства соціального забезпечення провели ґрунтовний аналіз діяльності кас і виявили «слабкі місця». Зокрема, з'ясувалося, що в 1947 р. при КВДП практично не діяли ревізійні комісії, що створювало ґрунт для всіляких порушень і зловживань. Майже скрізь порушувались статутні вимоги, щодо відсоткового відношення між контингентами працівників майстерень, які підпорядковувалися КВДП. Згідно з духом статуту КВДП, майстерні організовувалися для того, щоб гарантувати робоче місце, насамперед, пенсіонерам-членам кас, у тому числі й інвалідам-фронтовикам. Згідно з вимогами статуту, в кожній майстерні 75 % робочої сили мали складати інваліди. Однак, на практиці і, особливо в Запорізькій і Львівській областях, відсоток «здорової» робочої сили замість 25% складав, відповідно 45 % і 60 %.

З'ясувалося також, що у 1947 р. чимало КВДП виходили за межі своїх компетенцій і організовували майстерні, які не відповідали можливостям працевлаштування пенсіонерів – інвалідів. Зокрема, деякі каси засновували ремонтно-будівельні, авторемонтні майстерні і навіть буфети та кафе. Подекуди керівники КВДП умудрялися організувати майстерні, які потребували вкрай дефіцитної сировини і матеріалів (лісу, гранітоля, тіку, покрівельного заліза, твердої шкіри, дикту тощо), що спричинювало тривалі простої і, відповідно, зниження прибутковості установ⁴. Організувавши ремонтно-будівельну майстерню, чи буфет, соцзабез і керівництво відповідної КВДП гарантовано отримували високий прибуток. Але поставало питання, чи можуть там працювати покалічені фронтовики. До таких закладів приходилось набирати здорових працівників, а не пенсіонерів соцзабезів. Статутна вимога працевлаштовувати на підприємствах КВДП переважно пенсіонерів, тут не виконувалась. А організація майстерні, що потребувала

дефіцитної сировини, як правило, завершувалася втратою значних обігових коштів.

Традиційно багато порушень виявлялось при розподілі допомог з прибутків КВДП. Голови КВДП, які перебували під жорсткою опікою завідувача відділення соціального забезпечення, часто виділяли одноразову грошову допомогу одноосібно (що вже було грубим порушенням) і особам, які не мали ніякого відношення до каси. Ось, показовий приклад. Голова КВДП Іллічівського райсоцзабезу Одеси видав допомогу голові райсоцзабезу сумою 6,3 тис. крб. Не забув голова і про себе. Призначив собі і отримав 8,2 тис. крб., допомоги. Призначив голова допомоги й «потрібним» людям. Завідувач військовим відділом Іллічівського райкому КП(б)У отримав від КВДП 3 тис. крб. допомоги. Стільки ж отримав і завідувач райжитлоуправлінням Іллічівська⁵.

Безсумнівно, в КВДП вступали також і інваліди Вітчизняної війни, частина з них працювала в майстернях та інших закладах КВДП і отримувала відповідну допомогу. Але встановити чисельність фронтовиків-членів КВДП важко, оскільки МСЗ УРСР не вело відповідної статистики.

Відомо, що з усієї сукупності інвалідів Вітчизняної війни особливо важко в післявоєнний період приходилось інвалідам-фронтовикам, які «мали зв'язок з сільським господарством». Через віддаленість від міст сільські інваліди війни не могли отримувати той обсяг матеріально-побутового обслуговування, який отримували інваліди в містах. Деяку частину матеріальної допомоги інваліди війни в селах отримували через каси громадської взаємодопомоги колгоспів (КГВК). Ці установи виникли ще на зорі колгоспного ладу, згідно з постановою Президії ЦВК СРСР від 1 лютого 1932 р. «Про каси громадської взаємодопомоги колгоспів».

2 жовтня 1938 р. РНК УРСР ухвалила окремою постановою типовий статут КГВК. Статут визначав основні повноваження КГВК таким чином. Основне завдання цих установ – надання громадської допомоги колгоспникам і колгоспницям, які її потребують; надання матеріального

забезпечення членам КГВК у випадку втрати ними працездатності (інвалідності) старості, а також забезпечення дітей, які залишились без батьків. КГВК мали право на створення виробничо-побутових майстерень, а прибутки від їх діяльності використовувати на допомогу інвалідам, пристарілим, сиротам. Кошти КГВК створювалися з внесків членів, а також від відрахувань колгоспів, які мали складати 2 % від доходів колгоспу.

До війни в УРСР майже в кожній сільськогосподарській артілі функціонувала КГВК, а оборотні засоби кас складали близько 150 млн. крб. Але руйнація колгоспів під час війни та окупації була настільки глибокою, а післявоєнна аграрна політика радянського режиму настільки жорстокою, що відновлення мережі КГВК відбувалося вкрай повільно. Наприкінці 1947 р. відновили свою діяльність тільки 17,8 % цих установ. Слід мати на увазі, що мережа КГВК перебувала під опікою Наркомату (міністерства) соціального забезпечення УРСР. У його структуру входило окреме управління, яке через своїх представників (інспекторів) у місцевих соцзабезах здійснювало загальне керівництво і контроль за діяльністю КГВК. Але незважаючи на таку пильну увагу держави за діяльністю цих добровільних установ, все ж у післявоєнний період працювали вони незадовільно. Причиною цього стала загальна бідність українських колгоспів.

Після проведення 12-13 листопада 1947 р. республіканської наради інспекторів КГВК, МСЗ УРСР вирішило ухвалити наказ для своїх низових структур, в якому йдеться про те, щоб обласні соцзабези винесли на затвердження виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих проект постанови. Постанова обласної ради мала зобов'язати сільські ради відновити протягом I кварталу 1948 р. КГВК в усіх колгоспах області⁶. Соцзабезівські чиновники сподівались за допомогою адміністративного тиску вирішити проблему КГВК.

На 1948 р. по республіці відновили роботу 4752 КГВК, що складало приблизно 1/5 довоєнної кількості. Діючі КГВК об'єднували 354 тис. колгоспників. Сума членських внесків становила 800 тис. крб. Кошти від 2 %

відрахувань колгоспів у фонд КГВК на 1 січня 1947 р. сягнули 357 тис. крб. Але найбільше коштів до КГВК надійшло від доходів виробничо-побутових майстерень, які склали 2,6 млн. крб. Протягом 1947 р. КГВК надали матеріальну допомогу інвалідам і пристарілим на суму близько 1,6 млн. крб.⁷ Як бачимо, обсяг допомоги КГВК був мізерним. Та й далеко не вся допомога йшла інвалідам-фронтовикам, оскільки на селі були й інші соціально вразливі верстви.

Матеріально-побутове обслуговування інвалідів війни в системі кооперації інвалідів залежало від кас взаємного страхування інвалідів (КВСІ). У масштабах республіки організацією діяльності КВСІ опікувалась установа під назвою «Укрінстрахкаспілка». КВСІ станом на 1 квітня 1948 р. обслуговували 703 артїлі кооперації інвалідів. Серед 34 тис. застрахованих членів артїлі було 12,3 тис. інвалідів Вітчизняної війни. Якщо у 1947 р. бюджет інстрахкас становив 15,3 млн. крб., то в 1948 р. він зріс до 19,7 млн. крб. Видатки КВСІ йшли на виплату пенсій і допомог з тимчасової втрати працездатності. В 1947 р. видатки інстрахкас сягнули 5,3 млн. крб. Кошти від КВСІ отримували також і інваліди-фронтовики, які були членами кас. Крім цього, «Укрінстрахкаспілка» володіла низкою оздоровчих установ: 4 санаторія, 6 будинків відпочинку, дитячими закладами і пунктами охорони здоров'я. Протягом 1947 р. у санаторіях оздоровилось 4,4 тис. інвалідів Вітчизняної війни і кілька тисяч фронтовиків побувало в будинках відпочинку. На цей вид обслуговування КВСІ витратили 4,1 млн. крб.⁸ Отож «Українстрахкаспілка» та її структури в системі кооперації інвалідів здійснювали свій внесок у справу матеріально-побутового обслуговування інвалідів-фронтовиків.

Оскільки заходи радянської держави, спрямовані на матеріально-побутове забезпечення як в роки війни, так і в післявоєнний період були, м'яко кажучи, недостатніми, то деякі інваліди Вітчизняної війни часто змушені були задля матеріальної підтримки себе і своїх родин займатися діяльністю, яка не зовсім вкладалася в рамки радянського законодавства.

Частина фронтовиків, особливо в містах, йшли на базар, де займалися несанкціонованою торгівлею. Іноді вони продавали свої власні речі (одяг, взуття, консерви, винно-горілчані вироби), але, переважно, вони займалися перепродажем. У роки війни влада певною мірою закривала очі на це явище, розуміючи, що на базар вчорашніх фронтовиків женуть злидні. Але після закінчення війни поступово розпочинається процес «витискування» інвалідів-фронтовиків з базарів. В офіційних документах несанкціонована торгівля фронтовиків набула зловісного означення – «спекуляція». За радянської влади «спекуляція» відносилася до важких злочинів.

Чи не найяскравішим показником провалів у системі соціального забезпечення інвалідів війни в післявоєнній Україні служить жебрацтво вчорашніх фронтовиків. Про цей феномен оповідають нам майже всі правдиві мемуаристи, які пережили ці складні часи. Очевидці стверджують, що старцювання інвалідів-фронтовиків було доволі поширеним явищем. Вони ж вказують на те, що як правило, жебрацтвом займалися інваліди з важкими формами каліцтва (незрячі, безногі, безрукі). Автори спогадів про післявоєнне життя в Україні, згадуючи про жебракування інвалідів війни, майже одноставно стверджують і про те, що ці жебраки водночас кудись щезли. Деякі українські історики, хоча й дещо абстрактно, погоджуються з такими твердженнями.

Ми вважаємо необхідним розглянути це питання більш ґрунтовно. На нашу думку, слід сформулювати кілька наукових завдань з проблеми жебрацтва інвалідів-фронтовиків і спробувати їх розв'язати. По-перше, необхідно встановити сам факт старцювання ветеранів, спираючись на незаперечні історичні джерела. По-друге, варто виявити ставлення радянського режиму до цього феномену. По-третє, слід показати методіку боротьби партійно-урядового керівництва республіки з жебрацтвом фронтовиків. Потрібно довести, або спростувати вищезазначені думки мемуаристів і істориків про «зачистки» міст від жебраючих інвалідів. По-

четверте, спробувати в'яснити, якою була подальша доля «зачищених» з міст інвалідів війни.

Отож, спробуємо розв'язати перше завдання. Спогади очевидців хоча й виступають історичним джерелом, але через свою суб'єктивність потребують підтвердження іншими джерелами. Остаточно встановити неспростовні факти старцювання інвалідів Вітчизняної війни упродовж післявоєнних років нам допоможуть доволі об'єктивні історичні джерела – документи партійно-урядового походження. Працюючи з архівними документами військового відділу ЦК КП(б)У, Міністерства соціального забезпечення УРСР, Міністерства охорони здоров'я УРСР, обласних, районних і міських відділів соціального забезпечення, ми встановили, що радянський режим з усіх сил намагався «не помічати» цю проблему, бо старцювання фронтовиків стало наочним спростуванням радянської пропаганди. Але повністю замовчати, проігнорувати факти жебрання покалічених фронтовиків владі, все ж, не вдалось. В архівах ми знайшли декілька документів, які підтверджують сумовиті оповіді мемуаристів післявоєнних років. Деякі документи, що потрапили нам до рук, не прямо, щоправда, а опосередковано проливають світло на ставлення влади до жебраючих інвалідів війни.

Вперше на високому рівні про жебрацтво інвалідів-фронтовиків висловився тодішній глава НКСЗ УРСР В. Муратов. У січні 1945 р., виступаючи з доповіддю на нараді працівників соціального забезпечення, нарком заявив: «.....ми маємо факти, коли деякі інваліди Вітчизняної війни, що потрапили під вплив нехороших людей, стали на шлях хуліганства, злодійства, жебрацтва та ряд інших вчинків»⁹.

20 – 24 березня 1947 р. у Києві відбулась велика нарада працівників соціального забезпечення (завідувачі облсоцзабезами, працівники апарату МСЗ, завідувачі районними, міськими соцзабезами), голів ЛТЕКів, керівники будинків інвалідів та інтернатів для інвалідів Вітчизняної війни, завідувачі військовими відділами партійних комітетів, включно з завідувачем військовим відділом ЦК КП(б)У. Всього на нараді зареєструвалось 204

делегати. 22 березня в роботі наради взяли участь секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович і голова РМ УРСР М. Хрущов. Присутність на нараді вищого керівництва республіки (найближчих соратників Сталіна) означала непересічність для влади питання, яке стояло на порядку денному зібрання: «Хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. і чергові завдання органів соціального забезпечення УРСР на 1947 рік».

Стенограма зафіксувала цікаві факти з виступів учасників наради. Ось, витяг із виступу завідувача Київським навчально-виробничим комбінатом для інвалідів-фронтовиків Оніщенка: «...Поряд з цим є й негативні явища. Таке становище ми маємо з курсантами, які прибули з районів... Рибалко (Бородянський район) та інші... Ці люди закінчили курси кравців і поїхали в райони. Слід було і райсоцзабезу і головам артільей примусити цих людей працювати, а вийшло так, що **ці люди їздять по Західній** (Україні авт.), **беруть** (жебрають ? авт.), а райсоцзабези не допомагають нам примусити даних товаришів працювати у той час, коли на них були витрачені державні кошти, у той час коли люди можуть добре заробляти.

Ось візьміть Панфілова, який не має двох ніг. Він заробляє 30-35 крб. у день. Овецький – заробляє 850 крб. на місяць. Ці люди виконують державний план і одночасно покращують свій матеріальний стан, **а не займаються жебрацтвом**»¹⁰. Як бачимо, оратор за складною мовленнєвою конструкцією не зміг завуалювати факти жебрацтва серед покалічених переможців.

Стенограма зберегла для нас і виступ полковника Реутського – інваліда Вітчизняної війни I групи (незрячого) – лектора з лекторської групи ЦК КП(б)У. Фронтовик, зокрема повідомив наступне: «Микита Сергійович підтримав ініціативу комісії, яка під керівництвом відповідних органів і Міністерства внутрішніх справ, і Держбезпеки, **ми проводили нальоти на базари, виявляли там нестійких інвалідів і забирали їх.**

Зібрали їх, вияснили чому вони стали на шлях базарної спекуляції та інше...»¹¹.

На іншій нараді працівників соціального забезпечення України, яка відбулась 26 травня 1947 р. навіть сам І. Дегтярьов не став занадто темнити і у своєму виступі поставив перед комісіями сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу завдання: **«Базари перевіряти, перевіряти випадки побутового розкладу, пияцтва, виявляти тих, хто займається жебрацтвом»**¹².

Вищевикладені документи ставлять крапку в питанні, чи мало місце таке явище як жебрацтво інвалідів війни упродовж воєнних і післявоєнних років? Так, частина інвалідів Вітчизняної війни займалася старцюванням.

Партійно-урядове керівництво розглядало жебрацтво інвалідів війни як украй негативне і небажане явище, яке компрометує радянську владу, принижує «грандіозні здобутки будівництва соціалізму». Але, з точки зору партноменклатури, жебрацтво спричинюється, насамперед особистісними обставинами, так званим «моральним розкладом» окремих фронтників. Про вину держави, мізерні пенсії, недосконалість системи соціального забезпечення, черствість чиновників партфункціонери воліли мовчати. З жебрацтвом фронтників, на думку партфункціонерів, слід було боротися.

На перше місце в боротьбі з жебракуванням партноменклатура ставила «політико-виховну роботу». Але більш дієвою формою боротьби з покаліченими фронтниками, які просили милостиню, стали масові «облави» на базари, вокзали і інші громадські місця. За особистим дорученням М. Хрущова члени республіканської комісії сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу спільно з активом організації та співробітниками органів НКВС три рази протягом липня 1945 – вересня 1946 рр. провели «перевірку» базарів Києва, як йдеться в документі «...з метою виявлення наявності інвалідів Вітчизняної війни і причин, які привели їх на базари». По результатам такої «перевірки» М. Хрущов отримав три довідки. Комісія організувала «перевірки»-облави і в Одеській області у червні 1946 р.

Голова республіканської комісії сприяння інвалідам-офіцерам, доповідаючи М. Хрущову, зазначав: «Спільно з Головним Управлінням

Міліції УРСР, згідно з досвідом перевірки базарів м. Києва, дані **вказівки начальникам Облміліцією і обласним комісіям про повсюдну перевірку базарів і вилучення з них інвалідів шляхом улаштування через органи Соцзабезу в будинки інвалідів і працевлаштування непрацюючих**»¹³.

Як бачимо, методика «боротьби» з жебрацтвом інвалідів-фронтовиків мала репресивне спрямування. Нібито за ініціативи громадської організації (республіканська комісія сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу) працівники МВС і МДБ затримували покалічених військових, які просили милостиню, або торгували на базарах. Відомо, що «вилучених» з вулиць українських міст фронтовиків збирали в одному місці, а потім кудись відправляли залізницею чи автотранспортом. Сьогодні циркулює доволі обширний спектр думок щодо подальшої долі жебраючих інвалідів війни. Офіційна відповідь міститься в документах Міністерства соціального забезпечення. Згідно з ними, частину «вилучених» розподіляли по інтернатах для інвалідів Вітчизняної війни, або будинках інвалідів, інших відправляли на лікування; частину відправляли до власних родин.

Є думка, що багатьох старцюючих фронтовиків направляли до спеціалізованих будинків інвалідів, перебування в яких мало чим відрізнялося від ув'язнення. В Україні такими були упродовж післявоєнних років інтернати для інвалідів війни в селищах Високе та Стрілече на Харківщині.

Зрештою, в світовій інформаційній мережі циркулює гіпотеза про те, що частину «закоренілих» жебраків-інвалідів Вітчизняної війни радянський режим просто знищив. Така думка набула поширення після виходу на екрани у 1998 р. художнього фільму «Бунт катів» російського виробництва. Щоправда, кінокартина з ридаючим майором НКВС, якого прямо ну дуже замучила совість за розстріляних інвалідів Вітчизняної війни, який наприкінці остаточно домучений совістю добровільно стає в шеренгу поставлених до розстрілу збунтованих вертухаїв, що обурились необхідністю стріляти в покалічених, і сам мужньо керує цим рострілом, не справляє

враження шедевр. Розуміючи, що для радянського режиму людське життя нічого не вартувало, все ж, вважаємо, що підтвердження гіпотези про знищення владою частини покалічених фронтовиків, які стали безнадійно асоціальними (алкоголізм, жебрацтво, волоцюгство і т.п.), потребує, як мінімум, копіткої наукової роботи в спецархівах.

Працюючи над доступними джерелами, ми дійшли висновку, що явище жебрацтва інвалідів війни тривало упродовж не тільки 40-х рр., але й упродовж першої половини 50-х рр. Масштабні облави давали можливість на деякий час «очистити» вулиці міст від неестетичного вигляду людських обрубків – цих живих і справжніх «автографів війни». Але згодом вулиці, вокзали, базари міст і містечок України заповняли покалічені переможці. Влада готувалася до нових облав.

Ми спираємося у своїх міркуваннях на «Доповідь МВС СРСР у Президію ЦК КПРС про заходи з попередження і ліквідації жебрацтва» від 20.02.1954 р. – документ з т.з. «Архіву О. Яковлева». З «Доповіді» ми дізнаємося по-перше про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 р. «Про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами» (про боротьбу з жебрацтвом), по-друге, що інваліди війни склали переважну більшість жебраючих упродовж 1951 р. Тобто, твердження деяких мемуаристів та істориків, що інвалідів-фронтовиків остаточно прибрали з вулиць чи то у квітні 1947 р., чи напередодні сталінського ювілею в грудні 1949 р., не відповідають дійсності.

Цікавими для нас є пропозиції міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова, спрямовані на боротьбу з жебрацтвом. Так, міністр у 1954 р. тільки пропонує створити при виконавчих комітетах Рад депутатів трудящих спеціальні комісії, які б мали право виносити ухвали про примусове поміщення в будинки інвалідів та інтернати для інвалідів-фронтовиків інвалідів, які займаються жебрацтвом постійно. Тобто, до цього часу в СРСР і в УРСР жебрака без його згоди не могли ізолювати в установах соціального забезпечення. Це важливо з огляду на те, що упродовж другої половини 40-х

рр. випадків примусового направлення фронтників до будинків інвалідів та інтернатів було чимало, отже, робилося це незаконно. Крім цього, пропонувалося надати право комісіям поміщати затриманих жебраків до спеціальних установ не за їх місцем проживання, а за місцем, де їх затримали за жебрацтво. Значить, раніше місцеві органи міліції та соціального забезпечення вимушені були відправляти затриманого інваліда війни, який займався старцюванням, додому.

С. Круглов пропонує посилити відповідальність посадових осіб за жебрацтво. На його думку, місцеві керівники, які допустили на своїй території старцювання, повинні притягуватись до адміністративної відповідальності. Міністр внутрішніх справ СРСР запропонував реорганізувати частину діючих закладів соціального забезпечення союзних республік в установи закритого типу. Так у П.3 документу йдеться: **«Для попередження самовільного залишення будинків інвалідів і пристарілих осіб, які не бажають проживати там, і позбавлення їх можливості займатися жебрацтвом частину існуючих будинків інвалідів і пристарілих реорганізувати у будинки закритого типу з особливим режимом.»**

Міністр чітко усвідомлював, що наявних установ соціального забезпечення для ізоляції жебраючих інвалідів недостатньо. Він наполягає на тому, щоб уряди союзних республік збудували належну кількість нових будинків інвалідів та інтернатів, згідно з раніш ухваленою постановою союзного уряду.

Але навіть і цього, на думку С. Круглова буде недостатньо без належного пенсіонування жебраючих. Він чітко розумів, що насамперед, злидні женуть людей на паперть. Тому в П.8 своїх пропозицій міністр рекомендував збільшити розмір пенсій, а також розширити контингенти пенсіонерів за рахунок інвалідів з дитинства та одиноких пристарілих¹⁴.

З доповіді С. Круглова випливає, що нібито до 1954 р. «режимних» будинків інвалідів війни в СРСР не було. Але це спростовується, принаймні,

одним загально визнаним і підтвердженим фактом. На острові Валаам на Ладозькому озері упродовж 1950 – 1984 рр. був такий заклад. Його відкрили, згідно з указом Верховної Ради Карело-Фінської РСР. З цього можна зробити висновок, що верховні ради союзних республік і УРСР могли ухвалювати подібні укази. Про острівний будинок-інтернат для інвалідів війни та його мешканців писали російські автори: Євген Кузнєцов («Валаамський зошит»), Микола Никонов («Неперспективні люди з острова Валаам»), Юрій Бондаренко («Пречудовий острів») та інші. З цих публікацій можна дізнатися, що на Валаам доставляли найбільш покалічених і самотніх, а також тих, хто займався жебрацтвом і своїм виглядом руйнував загальну картину комуністичного благоденства. Умови життя покалічених героїв були нестерпними. Ізольовані від світу і звичайного життя вони стоїчно доживали віку в колишніх монастирських келіях. Народний художник Росії Генадій Добров (Гладунов) (1937 – 2011 рр.) здійснив моральний подвиг – намалював п'ять портретів інвалідів війни – мешканців Валаама. Портрети цих героїв увійшли до циклу малюнків, які стали відомими світові під назвою «Автографи війни». Для майбутніх поколінь Генадій Добров зберіг глибоку правду про минулу війну. Зумів донести нам велич і невимовний трагізм людського виміру війни.

Сьогодні навіть найвищі достойники Росії в особі патріарха Кирила нарешті визнали трагедію валаамського інтернату для покалічених солдатів і офіцерів Вітчизняної війни. 10 липня 2011 р. на Валаамі урочисто відкрили меморіал пам'яті воїнів Великої Вітчизняної війни, які проживали на острові в будинку-інтернаті. Патріарх Кирило здійснив заупокійну літію і перед відкриттям меморіалу виголосив промову. Поміж іншим глава РПЦ сказав: «...Це люди, які отримали найважчі каліцтва у Великій Вітчизняній війні. Я в житті своєму не бачив таких уродств. Багато з них не мали рук і ніг. Але більше всього, мабуть, вони відчували муки від того, що Батьківщина, за свободу якої вони віддали своє здоров'я і навіть своє життя, не знайшла

можливим зробити нічого кращого, як відправити їх сюди, на цей холодний острів, подалі від суспільства переможців.

Їх ніхто не повинен був бачити, ніхто не повинен був, дивлячись на їх рани, усвідомлювати всю безодню скорботи, прийняту народом нашим під час Великої Вітчизняної війни. Умови їх життя тут мало чим відрізнялися від табору: вони не мали можливості пересування, вони не мали можливості поїхати до своїх родичів, до рідних, близьких. Вони тут помирали – скорботно спочили...

Те, що сталося на Валаамі після Великої Вітчизняної війни, - це ще одна маловідома історія, пов'язана з війною». Але предстоятель російської церкви жодним словом не обмовився про винуватця цієї трагедії – тоталітарний режим. Кирило сказав тільки, що про Валаам повинна знати вся країна і увесь народ, щоб пам'ять про Перемогу «завжди супроводжувалася молитовною пам'яттю про героїв, які отримали тяжкі каліцтва, - включаючи тих, хто так і не отримав піклування і підтримки від тих, хто ніс тоді відповідальність за долі нашої країни»¹⁵.

Звичайно, відкриття Меморіалу мученикам Перемоги справа добра і милостива. Але виникла одна проблема. З'ясувалося, що не збереглося імен похованих на валаамському кладовищі покалічених героїв війни. Не збереглися навіть могили. На надгробках писали не ім'я, а номер, як злочинцям. Архів будинку-інтернату для інвалідів війни на острові виявився у такому занедбаному стані, що аматорам-дослідникам вдалося відновити тільки 47 прізвищ інвалідів війни. І це при тому, що в інтернаті за деякими даними перебувало близько тисячі покалічених переможців. Показовим є й те, що російські історики не сильно переймаються цією проблемою. Справою встановлення особистих даних на мешканців валаамського інтернату займається фельдшер Видлицького будинку-інтернату Любов Щеглакова. У 1984 р. будинок-інтернат для інвалідів війни було переведено з острова Валаам в село Видлиця в Олонецькому районі¹⁶.

Перед українськими істориками стоїть завдання виявити на території України сліди таких закладів, встановити місце їх перебування і, хоча б в загальних рисах, реконструювати зміст і наслідки їх функціонування.

Отож, недержавні форми опіки над інвалідами Вітчизняної війни частково виконали своє призначення. Але в умовах жорсткої соціальної політики партійно-урядового керівництва СРСР і УРСР їм не вдалося суттєво покращити становище покалічених переможців.

¹ Россия и СССР в войнах XX века. Потери Вооруженных Сил. Статистическое исследование. Под общ. редакцией Г.Ф. Кривошеева. – Москва «Олма-Пресс», 2001. – 548 с. – С.389.

² Гордієнко Г.М. Чисельність інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у перші повоєнні роки / Г.М. Гордієнко // Київська старовина. – 2009. - №3. – С.88 – 99. – С.98.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф.348. – Оп.3. – Спр.196. – Арк.84.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.348. – Оп.3. – Спр.197. – Арк.141.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.348. – Оп.3. – Спр.196. – Арк.85.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.348. – Оп.3. – Спр.197. – Арк.144.

⁷ Ананченко Ф.Г. О работе органов социального обеспечения. - С.33.

⁸ Там само. – С.30.

⁹ ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.31, арк.11.

¹⁰ ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.204, арк.47-48.

¹¹ Там само, арк.167.

¹² ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.206, арк.104.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4893. – Арк.17.

¹⁴ РГАНІ, ф.5, оп.30, спр.78, арк.41-46 // <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc>.

¹⁵ Слово Святейшого Патриарха Кирилла на церемонии открытия мемориала памяти инвалидов Отечественной войны, погребенных на Валааме // <http://pda.patriarchia.ru/db/text/1558268.html>

¹⁶ Вспомни его имя // <http://polititka-karelia.ru>

Гордієнко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

НЕДЕРЖАВНІ ФОРМИ ПІДТРИМКИ ІНВАЛІДІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В УРСР УПРОДОВЖ 1941 – 1950 рр.

В статті проаналізовано недержавні форми опіки над інвалідами Вітчизняної війни. Особливу увагу приділено діяльності кас взаємної допомоги пенсіонерів, кас взаємного страхування інвалідів, кас громадської взаємодопомоги колгоспів.

Ключові слова: інвалідами Вітчизняної війни, каси взаємної допомоги пенсіонерів, каси взаємного страхування інвалідів, каси громадської взаємодопомоги колгоспів.

НЕГОСУДАРСТВЕННЫЕ ФОРМЫ ПОДДЕРЖКИ ИНВАЛИДОВ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В УССР НА ПРОТЯЖЕНИИ 1941 – 1950 ГГ.

В статье проанализировано негосударственные формы опеки над инвалидами Отечественной войны. Особое внимание обращается на деятельность касс взаимопомощи пенсионеров, касс общественной взаимопомощи колхозов, касс взаимного страхования инвалидов.

Ключевые слова: инвалиды Отечественной войны, кассы взаимопомощи пенсионеров, кассы общественной взаимопомощи колхозов, кассы взаимного страхования инвалидов.

NON-STATE FORMS OF SUPPORTING INVALIDS OF THE PATRIOTIC WAR IN UKRAINE IN 1941 – 1950.

The non-state forms of invalids of the Patriotic war are analysed in the article. Particular attention is paid to the activity of the mutual aid funds of pensioners, funds of public mutual aid of the collective farms, mutual insurance funds of invalids.

Key words: invalids of the Patriotic war, mutual aid funds of pensioners, funds of public mutual aid of the collective farms, mutual insurance funds of invalids.